

მამია ფალავა, მაია ბარამიძე ტაოურის გვერდითი შედგენილობიდან

ტაოური ქართული ენის მკვეთრად გამოხატული ქვე-სისტემაა. იგი ბევრი მახასიათებლით განსხვავდება სხვა სამხრული კილოებისაგან. სტატიაში მკითხველის ყურადღებას მივაქცევთ ტაოურის ბევრით შედგენილობაზე, რომელიც დიალექტის საერთო პორტრეტის მნიშვნელოვანი კომპონენტია. ტაოურში გვხვდება ჯ, რომელიც არ ისმის აჭარულსა და კლარჯულში, დასტურდება შავშურში, უმარცვლო უ და ღ – ი'ს პოზოციური ვარიანტი, სხვადასხვა პოზიციაში დაჩნდება ო და უ უმლაუტიანი ხმოვნები.

ჯ ტაოურში. ტაოურში ისმის ჯ ფარინგალური თანხმოვანი. მაგალითები:

ესა დიდი **ჯიღია** (ფუტკ. 170); აქ **ჯარებ** ჭედდენ (ელიას-ჯევი); **ჯარების** ჭედვა მაისის თუეშია (ელიასჯევი); იქ, გზაბა-ნარზე გედარებენ **ჯარები** (ელიასჯევი); ...ძველი სახელია **ელიასჯევი** (ელიასჯევი); ძველათ ქუაბაქ ერქვა, ახლა – **ჯევა** ლივანე (ელიასჯევი); **ჯევი** – პარეხი **ჯევია** (წითლეცკარი); ... **საჯენელი**, **საჯნისი** აკეთებენ (ხევეკი); ძენკნიდან... ესოვენ... **მაჯალას**, **ჯელედს** (იეთი); ბასლეკარ **ჯედ** (გოდლეკარი); იეთი **ჯედ**, ქვედთ – **ელიასჯედ** (გოდლეკარი)...

საგულისხმოა, რომ ტაოურში ჯ და ხ ერთმანეთის მონაცვლედ იხმარებიან, სხვაგვარად, ვერ ქმნიან ოპოზიციას: ისმის როგორც **ჯევი**, ისე – **ხევი**, ასევე: **ჯარი//ხარი**, **საჯენელი//სახენელი**...

ანალოგიური მდგომარეობა გვაქვს შავშურში, „სადაც ზოგჯერ ჯ განირჩევა ხ'საგან“ (Mapp,1911:81), მაგრამ

პირველს არა აქვს ფონოლოგიური ღირებულება (ფაღავა, 2005:47; 2004:17-18; შავშეთი, 2011:221). გავიმეორებთ ერთი ბაზგირელი ინფორმატორის ნათქვამს: „ხელი და ჭელი სხვა არ არი, ერთია” (შავშეთი, 2011:221). მაგალითები:

ჯარები შევლოდენ მალარაში (ზიოსი); **ჯარ** აღარ ვინახავთ (უბე); დაბლა **ჯიღია**, ქემერიანი **ჯიღი** (უბე); [მეჰმედამ] ... იკითხა, იკითხა, დოხტორი **გაჯდა** (უბე); **ჯარ** აღარ ვინახავთ, **მოვჯნავთ**, ყანეები წვრილია... (ნიოლეტი); არა, **ჯეწრულიდამ** არა, **ნაჯეწე** დერე, **ჯეწიანი** დერე, წყალი (ბაზგირეთი); **ფერჯი**, **ჯევი**, **ჯარი**, **მჯარი** ... ჩვენში ბზე ვიცით (ბაზგირეთი).

ჯ'ს პოზიციებით ტაოური გვერდით უდგას შავშურს, განსხვავდება აჭარულისა და კლარჯულისაგან. აღვნიშნავთ, რომ **ჯ** არ ისმის აჭარელ და კლარჯ მუჰაჯირთა შთამომავლების ქართულშიც, რაც დასტურია, რომ იგი აჭარულმა და კლარჯულმა არ იცოდნენ ამ საუკუნენახევრის წინადაც.

ღ ტაოურში. ტაოურში დასტურდება პალატალური თანხმოვანი **ღ**. იგი უმეტეს შემთხვევაში დამავალი დიფთონგის ნაწილია, სხვადასხვა ბგერათკომპლექსის **ი**'ს პოზიციური ვარიანტი, ისევე როგორც სხვა სამხრულ კილოებში (ფაღავა, 1995:29-35; შავშეთი, 2011:220-221; კლარჯეთი, 2016: 531...) და ისევე წარმოითქმის როგორც ძველი ქართული-სათვის და სხვა სამხრული კილოებისათვის ივარაუდება „ენის შუა წელის მაგარ სასასთან მიახლოებით” (შანიძე, ბარამიძე, აბულაძე, 1934:28; ნიჟარაძე, 1975:58; ნოლაიდელი, 1972:19; შავშეთი, 2011:220; კლარჯეთი, 2016:531; ფაღავა, 2003:113; შდრ. ფუტკარაძე, 1995:31).

ტაოურში **ღ** დასტურდება შემდეგ პოზიციებში:

V-#: ჩემ მამაღს **დედაღ იმსოღ** იქა ყოფილა (ელიასჯევი);
ველაღ ბალია ბოვრი (ფიშნარჯევი); რაამეთლი **აღაღ**
იტყოღა... (ცუცეკარი); ჩემი **დედეღ** იქ იყო (ცუცეკარი)...

V-V: ვერ **გეღარნები** (იეთი); **გედეღარე, გაღმეღარე,**
გაღადი, გაღმოღი... (ელიასჯევი)...

V-C: აქ მამის დედიღები **ჩამოღდენ** (ელიასჯევი); შექერი
ნეღლე (ელიასჯევი); **ჰაღდე** ნევეღეთ რუს უკან (წითლეჯ-
კარი)...

მოყვანილი მაგალითებიღან ჩანს, რომ ტაოურში **ღ** სა-
კუთრივ ქართულ სიტყვებში დასტურდება ხმოვნის მომ-
დევნოდ სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში, ინტერვოკალურ
და ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის პოზიციამი და ქმნის
ღამავალ დიფთონგს.

ტაოურში, სხვა სამხრული დიალექტების მსგავსად,
თურქულიღან ან თურქულის გზით შემოსულ სიტყვებში **ღ**
გვხვდება ხმოვნისწინა პოზიციამიც **ყ** ბგერის გაღმოსაცემად
და ქმნის ღამავალ დიფთონგს.

...**ღუმ** კირქ თანე დაწერილი მაქ... (ელიასჯევი); **ღა** გა-
ბევრდება, **ღაღა** გააბღღდება გურჯული (ელიასჯევი); იქ
გღოლი არი... (ელიასჯევი); ი არ ვიცი ქი, **ღავ!** (ქუაბაგი); მისი
დეღა ჩემი დეღასი **ღაღანია** (ხევეკი)...

ტაოურში **ღ** „შესაღლოა იყოს **ს'** ბგერის დასუსტების მა-
ჩვენებელი” (ქავთარაძე, 1964:68; ჯორბენაძე, 1989:316),
ზოგჯერ სხვა ბგერისაც:

რუღთავი (ბინათი), შღრ. **რუსთავი**; რა'ნა **იქნაღ** ჩვენი
ჰალი (შიომვილი, 2018:126), შღრ. **იქნას**; მე ხუთ ნელინაღ
აღმანიაღ ვისაქმე (ქუაბაგი), შღრ. **აღმანისა**; იმ ჯარის
თავრობაღ უთქვია... (ელიასჯევი), შღრ. **თავრობას**...

ტაოურში სპორადულად

რაღ: ესა **კოღღი** (ცუცეკარი), შღრ. **კორღი**;

უ>დ: **ფოლა** არი, აქ **ფოლა** უძახიან და იქ არ ვიცი (ობლევკარი), შდრ. **ჟოლა**.

რ>დ, უ>დ იშვიათია ტაოურში, განსაკუთრებით უკანასკნელი.

უმარცვლო უ (ჟ) ტაოურში. ტაოურში დასტურდება უმარცვლო უ. ისევე როგორც სხვა სამხრულ კილოებში, ტაოურშიც ჟ ფონეტიკური გარდაქმნის შედეგი ჩანს:

ვ>ჟ: [ერმანებს] მაშინ **ბეჟრი** ფულები ქონებიან (ელიასწევი), შდრ. ბევრი; კად **გჟეჩვენება ჩჟენი** ადგილები (ელიასწევი), შდრ. ჩვენი; **წჟრილნი-წჟრილნი** აღარ პარიკობენ (ელიასწევი), შდრ. წვრილნი; **დიდრჟანი** ლაპარიკობენ... (ცუცკვარი), შდრ. დიდ[რ]ვანი; ესეც ჩემი **ნათქჟამი** (ელიასწევი), შდრ. ნათქვამი; მაღლა'ნა **წჟედე...** (ელიასწევი), შდრ. წევდე<წავიდე; აქედან **მოჟედენ**, მურღულიდან (ელიასწევი), შდრ. მოვედენ<მოვიედენ; აქ **ბეჟრნი** მოვლენეს თურისტები (ელიასწევი), ბევრნი; **გჟენატრებით**, ზმაო, **გჟენატრებით** (ფუტკ. 170), შდრ. გვენატრებით; **გნოჟ**, ერთი დაჯექ და! (ქუაბავი), შდრ. გნოვ...

ანალოგიური შემთხვევები დასტურდება აჭარულში, შავშურსა და კლარჯულშიც:

აჭარული: იქ **ძალჟან** (<ძალვან) ნაქები იყო საქონელი (ნიჟარაძე, 1957:150); ერთ ხეს გაძრება ასე **რჟა** ტეზე (მსშხი 2 (1), 265)...

შავშური: ხარჩლუხი **ჩამოჟდა** (<ჩამოვდა<ჩამოვიდა) თავით (მც 1951); ახლა **მიჟხტი** (მივხტი<მივხვდი) განა (ბაზგირეთი)...

კლარჯული: მაგას **წევჟან** (<წევჟან<წავიჟან) მე და **სხჟა** (<სხვა) არ მოვალ (მც 1998:323)... (ვრცლდ იხ. ფალავა, 2007:3-7; შავშეთი, 2011:221; კლარჯეთი, 2016:531).

ტაოურში ზოგჯერ ერთსა და იმავე პოზიციასში მონაცვ-
ლეობენ **ჟ** და **ვ** ბგერები: **მანღევრი** გზა კად არ არი...
(იეთი), **შდრ. მანღეჟრი**<მანდაური>; რა ვიცი, **ჭოჟ?**
(ქუაბაგი), **შდრ. ჭოვ.**

აღვნიშნავთ, რომ **ვ** და **ჟ** გრაფემები ძველი და სა-
შუალი ქართული ენის ძეგლებშიც ირეოდა, რაც აღნიშ-
ნულია კიდევ სპეციალურ ლიტერატურაში (იხ. ქავთარაძე,
1964:89; **შდრ. ცინცაძე, ფალავა, 1998:10): გაღმავრი** ვარა
(ქუაბაგი), **შდრ. გაღმავრი** ვარ...

ტაოურს დაუცავს ძველი ქართულის ფორმებიც:

ორნი, **ექუსნი**... მოდიოდეს (ელისაშვიცი); მე ბევრ ჩაის
ვსუამ (ელისაშვიცი); მე წევდენა ჩემ [მ]კუდრებ ხედრისთვინ
(წითლეკარი); ისე გაგონილი ვართ **ჩუენა**... (ქუაბაგი); ამა
რა ეტყვით **თქუენა?** (ქუაბაგი); **თქუენში** ვოტკა, **ჩუენში** ჩად
(ელისაშვიცი); სამ **თუე** დავდგებოდი (ელისაშვიცი); მის მერე
გავყარენით აქევრობა, **სხუანი** აძოვებენ (მოსლიეთი); **ჩუენი**
ლაპარაკი ერთმანეთს არ ეწყობა (ქუაბაგი); **თუელი**,
გურჯიჭა **თუელია** (ქონობანი)...

შდრ. რაისათვის **მეზუერეთა** და ცოდვილთა თანა ჭამს
და **სუამს** მოძღუარი **თქუენი** (მ.9.11)...

შევნიშნავთ, რომ ტაოურში არქაული ფორმები გვხვდე-
ბა ენობრივი იერარქიის ყველა დონეზე, გამონაკლისი არც
ფონეტიკაა.

ტაოურში **ჟ** ზოგჯერ ბგერათკომპლექსის გარდაქმნის
შედეგია, მაგალითები:

ოვ>ვ>ჟ: ყოველ ქარჩაზე **გამჟალთ** აქა (ელისაშვიცი),
შდრ. გამოვალთ>გამვალთ>გამჟალთ; ილლა რამ'ნა
მუართჟათ (ქონობანი), **შდრ. მოვართვათ>მუართჟათ**...

ვი>ჟ: **ფქჟელი** აქოვრობაში უთესია (ქონობანი), **შდრ.**
ფქვილი; ვაშლი იყო: **ყჟთელი**, წითელი... (იეთი), **შდრ.**

ყვითელი; არ'ნა **ნახუნდე** სახში... (ხევეკი), შდრ. ნახვიდე; ... იქავრი ბგანო ვარ აქ **გამოთხოული** (წითლეკვარი), შდრ. გამოთხოვილი; ესკიდან **წისქილი** ყოფილა (ქონობანი), შდრ. წისქვილი...

ავ>ჟ: ... რა **ბლუნხარ** ჯარსავენ (ელეასჯევი), შდრ. ბლავიხარ; მოვა, მოვა ურვანად/**დჟაყენო**, არ **დჟაყენო** (ბასლეკარი), შდრ. დავაყენო; ნაცარი **დჟაყარო**/ მეჭეჭი თავზე (შიოშვილი, 2018:134), შდრ. დავაყარო; იმა ფურუნში შუაგდებთ, პუტურა წყალი **დჟასხამთ**... (ქონობანი), შდრ. დავასხამთ; ახშამ **დჟალბოფ**... დილაზე აადუღეფ (ქონობანი), შდრ. დავალბოფ...

ევ>ჟ: **მუერე** იგონეფს... (ელეასჯევი), შდრ. მეორე > მევორე > მუერე.

აღვნიშნავთ, რომ **დჟაყენო**, **დჟაყარო**, **დჟასხამთ**, **დჟალბოფ**... თითქოს უჩვეულო ფორმებია, არ გვხვდება სხვა სამხრული კილოებში (ყოველ შემთხვევაში ჩვენ არ ჩავგინწერია), ოდენ ტაოურში დასტურდება.

ტაოურში ჟ გვხვდება: C-V, V-C, C-C პოზიციებში.

ტაოურში, არც სხვა სამხრულ კილოებში ჟ არ გვხვდება სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში, თანხმობის შემდეგ, როგორც ეს ძველ ქართულში გვექონდა (იხ. გამყრელიძე, მაჭავარიანი, 1965:40; ცინცაძე, ფალავა, 1998:10-11; ფალავა, 2004:17; 2007:6). ტაოურში უმარცვლო უ იმავე ფონეტიკური გარდაქმნებითაა მიღებული, ვარლამ თოფურიამ ძველი ქართლისათვის რომ დაადგინა მეორე და მესამე გზად (თოფურია, 1979:157-161).

უმლაუტი ტაოურში. უმლაუტი თუ უმლაუტის მსგავსი მოვლენა (ნათელა ქუთელია) მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელია ყველა სამხრული დიალექტისათვის, დასტურდება – ტაოურშიც. იგი მეორეული მოვლენა საკვლევ დია-

ლექტში და ზოგჯერ თურქულ ენასთან ხანგრძლივი კონტაქტითაც აიხსნება. თუმცა გვხვდება უმლაუტის ის შემთხვევები, სვანურისათვის რომაა დამახასიათებელი. ცნობილია, რომ უმლაუტს სვანურში საფუძვლად უდევს საუმლაუტო ხმოვანზე მომდევნო ე ან, განსაკუთრებით, ი ხმოვნის გავლენა, მაშინ როდესაც თურქულში წინამავალი ხმოვანი ახდენს გავლენას მომდევნოზე, ნაწილობრივ იმსგავსებს მას, რაც ხმოვანთა „ჰარმონიის სახელით არის ცნობილი“ (შანიძე, 1981:323).

გე>რ: ...**ღმერთ ეხონებიან** კი... (ელიასჯევი); ...**ჩონ ხონები** გეგონეო... (ელიასჯევი); **ყოლ** უბანში არი საყდარი (ხევეკი); ჩემი ნათესები არიან **ყოლანი** (იეთი); ქილისა უშენებია, **ყოლი** საქმე უქნია (ფიშნარჯევი); **ჩონ** აქ გავთავდეთ, გურჯი არ იქნება (ფიშნარჯევი); ფიდ წელნად **უხონნია** ფერსა (წითლეკარი); დიდი **სასონი** სანჩხრის თავი (ხევეკი); ...ისინი **გოყავლებიან** ქი... (ბალხიბარი); [ხალხი] **ღმერთ შეეხონებიან** (ქუაბაგი); ...**ჩონ** გუდასხვევ მივდივართ... (ქუაბაგი); ყოფილა, **ჩონა** მოვესწართ... (ქუაბაგი); ეზიეთი **ყოლგან** ბევრია... (ობლეკარი); ...**ღმერთ შეეხონებით** (ჭედლიანკარი); კუპრეთის **ქომო** ცუცეკარია... (ხევეკი)...

[ქალი] **ფეხებქომ**ნა დაუდეს... (ელიასჯევი); ლახანა ტოლმა **შევახრვო** (ქონობანი); ...მას უკან **დავახრვო** ასე (ქონობანი); დათვეები ეტყვიან, ვინ **გეხონა**, ბებრებ უკან იხტვინე? (ხევეკი); **თავქომ** ქვად./თე ვ ზ ი ს ფხ ა დ ... (სავრიათი); ისი ფულ იკრეფენ, შეჩოულია ისე (ხევეკი)...

ე>რ: ჩვენ **წოვლოდით**, ერზრუმ ვისაქმებდით (ქუაბაგი); **ბოვრ** წონობდა ბათუმ (ფიშნარჯევი); გენჯები **წოვდეს** აქედან (ფიშნარჯევი); **ბოური** ზე რომ შაადგება, „გაუნედ მაჰალე“ (ელიასჯევი); დღისი **ტყონარში** დევმალოდითო (ელიასჯევი)...

ავ>რ: **მყოღეს**, ბევრი ცხვრები **მყოღეს**, ვაცები **მყოღეს**,...
გავყიდე (მოსლიეთი)...

ვა>რ: ღმერთმა **ქრ** (<ქვა) შექნასო, ვინცხამა ქნა ეს საქ-
მეო... (კუპრეთი); ბენ ენ წინ გურჯი **ვხორათობლით**... (ბინა-
თი); შდრ. ახლა ყველა თურქია **ხვარათობენ** (ბინათი)...

ა>რ: **გომოხვალ**, აქოს გათავდება სოფელი (ხევეკი); მე
ჩომოელ ბათუმში (ხევეკი); არ **გომოსწიო** (ობლეკარი); აბი
არ **გომოსულა** ჯერ (იეთი); კამერაში არ **გომოსწიო** (ქუაბა-
გი); ანაჟ დევნახე, **წომოველ** (ფიშნარჯევი); **გომოსულა** სი-
სხლი, დეკაცი დუკლიან (წითლევეკარი); მეცხვარე უკნელამ
ჩომოსულა ეზოში... (ქუაბაგი)...

საყურადღებოა, რომ პროცესი ზოგჯერ შორს წასულა,
ასიმილაციას მოჰყოლია დისიმილაცია: **ჩომოსულა** >
ჩუმოსულა; **წომომყვები**>**წუმომყვები**; **გომოხვალ** > **გუმო-
ხვალ**...

ვი>ჟ: ასე'და **წეხუდე** აღმართში (ხევეკი); **წუმამა**
გაათუჭა [ბალი], **წუმამა** (ჭედლიანკარი); **ყუთელი** წყალი...
(ქუაბაგი); **წუმა** არ **წუმს**, წყალი პეტერა, სიციხეა... (ბინათი)...

იმისთუნ ბოვრი არ ვიცი (ქონობანი); **ხალხისთუნ**
უთქმია ქი... (ბასლეკარი); ჰოდა, უთქვიან იმ **ფაფაზისთუნ**
ასე (ელისაწევი)...

ა>ჟ: ეს ფერი გოგო **ჩუმუყვანია** სახში (ხევეკი); **წუმოდი**
(ქონობანი); ამებლამ აქ'ნა **გუწუმდეს** (წითლევეკარი); იმ
ტარალს ასწევს, მედპრის, **წუმოვა** ასე (ხევეკი); ...ბიჭი **ჩუმო-
ვა** აქე... (ხევეკი); [თოვლი] **წუმულიან**, დამდნა'რა (დუ-
გური)...

ე>ჟ: აქ ვერავინ ვერ **შუმოვა** (ბასლეკარი)...

საკმაო მასალა მოვიყვანეთ პალატალური **ო** და **უ**
ხმოვნების წარმოქმნისა ტაოურში, რომელთა უმეტესობა
რეგრესული ასიმილაციის შედეგია, სხვაგვარად, გვაქვს

უმლაუტის ისეთივე შემთხვევები, სვანურისთვის რომაა დამახასიათებელი, შეინიშნება თურქულის გავლენის კვალიც. ანალოგიური შემთხვევები დასტურდება სხვა სამხრულ კილოებშიც (იხ. ფალავა, 2002:113-121). ბარემ აღვნიშნავთ, რომ ქართული ენის დიალექტთაგან უმლაუტი დასტურდება ინგილოურში (იმნაიშვილი, 1963), მესხურში (ჯორბენაძე, 1998), ჯავახურში (მარტიროსოვი, 1984; ბერიძე, 1988), მოხეურში (ქავთარაძე, 1985), ქვემოქართლურში (ჯორბენაძე, 1998), იქნებ სხვა კილოებშიც. დადგენილია, რომ ქართული ენის დიალექტებში უმლაუტიანი ხმოვნები მიღებულია:

ა. ვე//ჟე, ვი//ჟი კომპლექსთა ცვლილებით.

ბ. მიღებულია ლაბიალურ ხმოვანთა პალატალიზაციით (ო>ო', უ>უ').

გ. მიღებულია პალატალურ ხმოვანთა ლაბიალიზაციით (ე>ო', ი>უ') (ჯორბენაძე, 1998:34).

ტაურში ა. ვე>ო'; ე>ო'; ავ>ო'; ვა>ო'; ა>ო'.

ბ. ვი>უ'; ა>უ', ე>უ'.

ბარემ აღვნიშნავთ, რომ

1. ტაურში უმლაუტიანი ხმოვანი (ო',უ') განსაზღვრულ პოზიციაში წარმოიქმნება და, ამდენად, იგი შესაბამისი ფონემის (ან ბგერათკომპლექსის) პოზიციურ ვარიანტს წარმოადგენს.

2. ჩანს, უმლაუტი მეტ-ნაკლები ინტენსივობით ქართული კილოებისათვის დამახასიათებელი მოვლენაა როგორც ისტორიულად (ქავთარაძე, 1964:74-85), ისე ახლა, თუმცა უნდა ითქვას, რომ ქართულმა ენამ „ვერ იგუა იგი“ (ჯორბენაძე, 1998:38).

გამოყენებული ლიტერატურა და შემოკლებები

Март, 1911 – Н.Я. Март, Георгий Мерчул, Жизнь св. Григория Хандзийского... с дневником поездок в Шавшетию и Кларджию. Кн. Тексты и Разыскание по Армяно-Грузинской Филологии т. VII, СПб.

ბერიძე, 1988 – გრიგოლ ბერიძე, ქართული ენის ჯავახური კილო, თბ.

გამყრელიძე, მაჭავარიანი, 1965 – თამაზ გამყრელიძე, გივი მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ.

თოფურია, 1979 – ვარლამ თოფურია, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში. შრომები, III, თბ.

იმნაიშვილი, 1963 – გრიგოლ იმნაიშვილი, ინგილოურის ბგერითი შედგენილობა. ქესს, III, თბ.

კლარჯეთი, 2016 – მამია ფალავა, მერი ცინცაძე, მამია ბარამიძე, მალხაზ ჩოხარაძე, თინა შიოშვილი, შოთა მამულაძე, რამაზ ხალვაში, ნუგზარ მგელაძე, ზაზა შამიკაძე, ჯემალ კარალიძე, კლარჯეთი, თბ.

მ. – სახარება მათქსი. ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა აკაკი შანიძემ. თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, თბ., 1945.

მარტიროსოვი, 1984 – არამ მარტიროსოვი, ქართული ენის ჯავახური დიალექტი, თბ.

მსპხი 2 (1) – მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის. ივ. ჯავახიშვილის საერთო რედაქციით (აჭარული ტექსტები შეკრიბეს ქ. ლომთათიძემ და თ. ანდლულაძემ), 2 (1), თბ. 1979.

მც 1951 – მერი ცინცაძე, მაჭახლური ტექსტები (ხელნაწერი). დაიბეჭდა: ქართველმუჰაჯირთა შთამომავლები თანამედროვე თურქეთში, წიგნი პირველი, მაჭახლელი მუჰაჯირები, ბათუმი.

ნიჟარაძე, 1957 – შოთა ნიჟარაძე, ზემოაჭარულის თავისებურებანი, ბათუმი.

ნიჟარაძე, 1975 – შოთა ნიჟარაძე, აჭარული დიალექტი, ბათუმი.

ნოლაიდელი, 1972 – ჯემალ ნოლაიდელი, ნარკვევები და ჩანაწერები, 1, ბათუმი.

ფალავა, 1995 – მამია ფალავა, აჭარულის ბგერითი შედგენილობიდან, 1. გ ბგერა აჭარულში. ბსუ შრომები, 1, ჰუმანიტარულმეცნიერებათა სერია, ბათუმი.

ფალავა, 2002 – მამია ფალავა, უმლაუტი სამხრულ კილოებში. ბსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ქართველოლოგიის ცენტრი კრებული, II, ბათუმი.

ფალავა, 2003 – მამია ფალავა, სამხრული კილოების ფონემატური სტრუქტურა, დისერტაცია ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად (ხელნაწერი), ბათუმი.

ფალავა, 2004 – მამია ფალავა, ქართული ენის სამხრული კილოების ფონემატური სტრუქტურა. ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის საამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი, თბ.

ფალავა, 2005 – მამია ფალავა, ფარინგალური ჯ იმერხეულში. XXV რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სესიის მასალები, თბ.

ფალავა, 2007 – მამია ფალავა, უმარცვლო უ სამხრულ კილოებში. ბსუ შრომები, X, ფილოლოგიური მეცნიერებანი, ბათუმი.

ფუტკ- შუშანა ფუტკარაძე, ჩვენებურების ქართული, წიგნი პირველი, ბათუმი, 1993.

ფუტკარაძე, 1995 – შუშანა ფუტკარაძე, ქართული ენის სამხრულ-დასავლური დიალექტების თავისებურებანი ისტორიული ტოკლარჯეთისა და მუჰაჯირი ქართველების მეტყველების მიხედვით. ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაციის მაცნე, თბ.

ქავთარაძე, 1964 – ივანე ქავთარაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიისათვის (XII-XVIII სს), I, თბ.

ქავთარაძე, 1985 – ივანე ქავთარაძე, ქართული ენის მოხეური დიალექტი, თბ.

შავშეთი, 2011- მამია ფალავა, თინა შიოშვილი, შოთა მამულაძე, მერი ცინცაძე, მალხაზ ჩოხარაძე, **ზაზა შაშიკაძე**, ნუგზარ ცეცხლაძე, თამაზ ფუტკარაძე, მაია ბარამიძე, ჯემალ კარალიძე, ვარდო ჩოხარაძე, შავშეთი, თბ.

შანიძე, 1981 – აკაკი შანიძე, უმლაუტი სვანურში. თხზულებანი, ტ. II, თბ.

შანიძე, ბარამიძე, აბულაძე, 1934 – აკაკი შანიძე, ალექსანდრე ბარამიძე, ილია აბულაძე, ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, თბ.

შღრ. – შეადარე შიოშვილი, 2018 – თინა შიოშვილი, ტაოური ხალხური პოეზია, ბსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ქართველოლოგიის ცენტრი, კრებული, XIII, თბ.

ცინცაძე, ფალავა, 1998 – მერი ცინცაძე, მამია ფალავა, სამხრული დიალექტები და ქართული სამწერლობო ენა, V-XVIII სს), ბათუმი.
ჯორბენაძე, 1998 – ბესარიონ ჯორბენაძე, ქართული დიალექტოლოგია, II, თბ.

Mamia Paghava, Maia Baramidze
From the sound composition of the Taoian dialect
Summary

In contrast to the literary Georgian, In the Tao dialect we find:

A. Pharyngeal consonant ჳ, confirmed in Old Georgian and in some dialects.

From the southern kilos ჳ is confirmed in Shavshuri, not found in Adjarian and Klarjuli. ჳ can not form an opposition to Kh in Taoian, he is not a phoneme.

B. ɔ semitone. It is the result of a phonetic transformation in different positions of o's (o>ɔ). In most cases ɔ is found in the next position of the vowel and creates a diphthong: ველაɔ, გელეɔარე, ჩამოɔღღენ...

ɔ Ascending diphthong is evidenced only in borrowed words to transmit a semitone y: დალი, გულურთი...

C. Seedless უ: ბეური, გნოუ (<გნოვ), ძალუან (<ძალვან).

D. O and U umlaut sounds: ეხოწეზიან, წეხუდე... Umlaut is a secondary appearance in the Tao dialect.